

## tűz 'Feuer'

GULYA JÁNOS  
Göttinga

Leibniz, a történeti-összehasonlító nyelvtudomány inspirátora (1646–1716) szerint a "tűz" (ignis) a nyelvek legegyszerűbb, illetőleg leghasználatosabb szavai közé tartozik. Azon szavak közé, amelyek éppen e sajátosságuknál fogva – mai szóhasználat szerint: az alapszókincsbe való tartozásuk miatt – alkalmasak a nyelvhasználatra, a nyelvek egymás közötti összehasonlítására („collocatio linguarum”) abból a célból, hogy fényt deríthessünk a népek (és nyelvek) eredetére. Híressé vált írásában Leibniz a "tűz" (ignis) szót a „Naturalia” cím alá sorolja be, a "nix, glacies", illetőleg a "calor, lux, fumus, terra" etc. szavak közvetlen társaságába (G. W. LEIBNIZ, *Collectanea etymologica*. G. G. Leibnitii Opera omnia. Ed. L. DUTENS, Geneva 1768, vol. VI, pars II, pag. 228–230).

Mintegy 250 évvel Leibniz után az amerikai M. Swadesh az 1950-es évek elején glotto-kronológiai elméletéhez megvizsgálta, hogy melyek a szókincs legkonstansabb elemei, azaz hogy melyek azok a szavak, amelyek a kulturális és egyéb változásoknak a legkevésbé vannak kitéve. Ezekből előbb egy terjedelmesebb, majd egy kritikailag revidált, rövidebb listát állított össze. Ebben az utóbbi, alig száz szóból álló listában benne van a "tűz" (fire) szó is (M. SWADESH, *Towards Greater Accuracy in Lexicostatistic Dating*. – *International Journal of American Linguistics*, XXI, 1955, 121–137).

A Leibniz és Swadesh támasztotta várakozásoknak megfelelően az uráli alapnyelvben kimutathatóan csakugyan van szavunk a "tűz"-re. A szó alapalakjául egy \**tule* forma tehető fel (UEW 535). A szócsalád tagjai a következők:

Finn. *tuli* (Gen. *tulen*) 'Feuer'; est. *tuli* (Gen. *tule*) | lap. N *dqlä -l-*, L *tállä* K. (659) Kld. Not. A *toll* | mord. EM *tol* 'id.; Funke' | tscher. KB *tāl*, UB *tul* | wotj. S *tij*, K *tāl*, G *tij* | syrj. S *tij*: t.-kért 'Feuerstahl', S *tija* 'Neubrich' || sam. jur. (495) O *tū* 'Feuer'; jen. Ch. *tū*, B *tu*; twg. *tui*; selk. Ta. Ke. *tyy*, N *tj*, (LEHT.: MSFOu. 122: 328) Tur. *tū*; kam. *šuu*; koib. *siü*, *siu*; mot. *tue-k*; karag. *dui*; taig. *tui*.

Nem kis meglepetésünkre a PU \**tule* 'Feuer' szónak az ugor nyelvekben etimológiai megfelelője nincsen (ld. fent). Ugyanakkor az ugor nyelvekben – és csakis az ugor nyelvekben – van egy másik ősi szó, amely szintén 'Feuer' jelentésű, a közismert magyar *tűz* szó a maga rokon osztályáé és vogul megfelelőivel (UEW 895). A szó ugor alapalakja az UEW szerint \**tüw3-t3* vagy \**tüw3-t3* lehetett. A következő megfelelések sorolhatók ide:

Ostj. (OL 129) V *töyät*, DN *tüt*, O *tut* 'Feuer' | wog. (WV 5) TJ *täwə-t*, KU *töwt*, P *tāwt* | ung. *tűz* (Akk. *tüzet*) 'id.; Brand; (veralt.) Herd'.

Minden proto-uráli szónak minden utódnyelvben nem „kell” feltétlenül meglennie. Itt azonban valószínűleg a pusztá véletlennél többről van szó. Egyrészt a szó egy egész nyelvcsoporthoz – az ugorhoz – hiányzik; másrészt a többi nyelvben igen szépen reprezentált. E sajátos kettősség minden bizonnyal összefügg az ugarságnak a többi finnugor/szamojéd csoporttól va-

ló elválásával, végső soron az ugorságnak a „délre” való kerülésével. (A kérdéshez ld. még J. GULYA: „*Loch im Stammbaum?*” *Zur Urheimat der Ugrier und der Ungarn*. In: *Specimina Sibirica*, Szombathely 1994, megjelenés alatt.)

A „tűz” szó és fogalom körében maradványok, miközben a „füst”-öt és társai szemantikai körét még csak nem is érintettük (ld. UEW 59, 158, 641, 754 és 879), további meglepetések várhatnak ránk.

Gyakoriságát tekintve a „tűz” szó kétségtelenül az alapszókincsbe tartozik: a magyar szépirodában a *tűz* az SzGySz. szerint a 679. helyen van, a leggyakoribb szavak első ötödének a végén. Ami viszont a „tűz” kultúramentességét illeti, erős fenntartással kell élnünk. Amint ez az alábbiakból (is) következik.

C. D. Buck nevezetes indoeurópai szemantikai-etimológiai szótárában (*A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. Chicago/Illinois 1949) a „tűz” (fire) szóra 8 csoportban sorol fel megjelölőket. Ezek közül kettő ősendoeurópai: 1. IE \**pewōr*, köztük a német *Feuer* szó is, illetve 2. IE \**egni-*, többek között a latin *ignis*-szel. A két indoeurópai szóval T. V. Gamkrelidze és Vjacs. Vsz. Ivanov is részletesen foglalkoznak a szemantikai szempontokat messzemenően érvényesítő indoeurópaisztikai összefoglaló munkájukban (*Indoeuropejszkij jazyk i indoeuropejcy I–II*. Tbiliszi 1984, 210, 257, 274, 699, 831). E két műből az derül ki, hogy a „tűz” szemantikailag többféle is lehet. Lehet a „tűz”: „inaktív”, illetőleg „aktív”. Magyar példával szemlélítve: a *tűz ég*, illetőleg a *tűz éget*. Az utóbbi „tűz” jelentésű szavak gyakran mitológiai vonatkozásúak is lehetnek, mint *tűzisten/tűzistennő*. E „tűz” volt használatos egyebek mellett halottégetésnél is. Egy másik szempont szerint szerepet játszik, hogy a tűzzel valamit készítünk/elkészítünk-e vagy sem. Gyakori a *tűz*, illetőleg *tűzhely* megkülönböztetés, vagy kapcsolat is. Továbbá a „tűz” jelentésű szavak összefüggése olyan szavakkal, amelyek *tűzvész*t, *hőséget*, *fényt* jelentenek, vagy éppen a *Nap* megjelölésére szolgálnak.

A magyarban a „tűz” fogalmára csak egy szavunk van, a *tűz* szó. Egy szó, de számos jelentéscsoporttal, jelentésbeli változattal (ld. ÉSz., TESz.). Csak az általánosabbakat említem meg: gyors égési folyamat, láng, parázs, tűzvész, fény/ragyogás, lelkesedés/szenvedély, láz, erő/zamat. Az UEW (i. h.) tud egy elavult 'Herd' jelentésről is.

Teljesen más a helyzet közeli rokon ugor nyelveinkben, a vogulban és az osztjákban. Különbösen a vogulban, ahol a „tűz” fogalomra négy szó is van! A következők: 1. *tāwə't*, 2. *nā'ji*, 3. *ul'a* és 4. *āras*.

1. A *tāwə't* 'Feuer' szó talányos; nyelvjárási előfordulása miatt. A szó ugyanis megvan a vogul nyelvjárások legnagyobb részében (TJ–C, KU–M–O, P, VN–S, LU és LM) (ld. Munk.–Kálm. 664b–666a, Kann.–Liim.–Eiras 360, Steinitz, WogVok. 180), de hiányzik az északi vogulból. Ez az állapot nem legújabb kori fejlemény, ugyanezt találjuk már a XVIII. századeleji forrásokban is. Rombandeeva szerint (Romb.) a vogulban (É. nyj.) 'tűz' jelentésben *nā'j* és *ul'a* használatos.<sup>1</sup>

2. A *nā'ji* szó megvan mindenütt. Jelentése (Kann., WogVok. 16): 'Edelfrau, Dame (im Kartenspiel), Feuer, Sonne' (ld. még Kann.–Liim.–Eiras 208, Steinitz, WogVok. 181). Kálmán Béla (Munk.–Kálm. 324a) a szót a jelentés alapján két szóként veszi fel: 1) 'úrnő, fejedelemszony, gazdasszony', továbbá északi 'anyaméh' és 2) 'tűz' (csak északi), 'Nap'. (Hasonlóképpen Honti, GObugrWok. 167.) Rombandeeva szerint a szó jelentése: 'tűz' (ld. fent). A szó az osztják szókincsnek is jeles eleme, ugyanezekkel a jelentéskörökkel. Így nem nagyon valószínű-

<sup>1</sup> 1993-ban megjelent „Isztorija naroda manszi – vogulov – i ego duhovnaja kultura” – Szurgut – munkájában pedig hírt ad egy gyermeknyelvi *tāka* 'tűz' jelentésű szóról is. (l. m. 37.)

nű, hogy a felvetett jelentéskülönbség a vogulban jött volna létre. Minden bizonnyal ősi, mitológiaiailag motivált jelenséggel állunk itt szembe. Ehhez hadd idézzem Csernyecov (és I. Ja. Csernyecova) következő közlését (*Kratkij manszijszko-russzkij szlovar* 1936): *naj* '1) ogony; 2) zsenecsina-bogaty; 3) geroina; 4) szolnce', majd egyik adatát az összetételek köréből is: *naj ekva* 'pramatyer' ('ősanya', *ekva* 'nő, feleség').

3. Az *ul'a* 'Feuer' (So) viszonylag kis területen ismert. Északon (So, LO) és nyugaton (P, LM) (Munk.-Kálm. 694b, Kann.-Liim.-Eiras 27). Kannisto adatai között van egy parallel-kifejezés, amelynek alapján a szó esetleg megvolt a kondaiban (KM) is (i. h. 360). (A szóra vonatkozólag ld. még Munkácsi: NyK. XXIV, 209.) Sajátos, hogy a szó Csernyecovnál nem fordul elő. A kondaiban pedig Bal.-Vachr.-nál sincs említve. A XVIII. századi adatok is csak az északi és a nyugati nyelvjárásokban való ismertségre utalnak.

4. Az *āraš* (So) szó ismertsége csak az északi és nyugati nyelvjárásokra terjed ki (So, LO, LM, P). Hasonlóképpen, mint az *ul'a* szóé is (ld. fent). Jelentése is valóban 'tűzhely', a szónak 'tűz' jelentése csak a pelimiben (P) van (Munk.-Kálm. 47b, Kann.-Liim.-Eiras 45, továbbá Korchy, ILOS 53–54).

Nem egyszerű kérdés, mégis érdemes lenne megtudni, hogy mi állhat a vogul szavak e sajátos területi (történeti?) megoszlása mögött. Annál inkább is, mert a felsorolt négy vogul szó közül kettő (*tāwəɹ* és *nāji*) az osztjából is ismert, míg a másik, az utóbbi kettő az osztjában nincs meg.

Az osztjában a mindennapi 'tűz' jelentésben a (DEWOS 1420–1421) V–Vj *tōγɹ* 'Feuer' szót használják. E szó – csakúgy, mint a *nāj* is (ld. alább) – minden nyelvjárásban megvan. A DEWOS jelentésmegadása közismerten több, mint példaadó. Már csak ezért is indokolt, hogy itt a DEWOS alapján (rövidítve) a *nāj* szó jelentéstartományát bemutassam: 1. Frau oder Tochter eines Helden, Fürsten; weiblicher Schutzgeist; Herrin, Frau des Beamten; vornehme Frau; Weib, Frau (részben: als Anredeform im Tanzlied); Dame (im Kartenspiel); parallel-szó az *qɹt* 'Held' szó mellett; 2. Feuer (oft personifiziert; a medveműnyelv szava); Gott des Feuers; Sonne (Kaz, Sy, O; az északi területen)' (i. h. 980).

\*

Kis írásom tárgyául a *tűz* szót és közvetlen rokon körét nem véletlenül választottam.

Valójában egy kis tüzet szerettem volna vele gyújtani, egy kollégiai barátság tüzét Tibor, Mikola Tibor 60. születésnapján, ami mellett – sok mással egyetemben – legyen hol öreg napjaiban majd melegednie.

*Legyen rajta mindvégig az ugorok tűzistenasszonyának védő tekintete!*